

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal, Dahiphal (Wad.)'s Shyam Gadale
Arts Senior College, Dahiphal.
Held on February 08, 2020

नागशिल्प - एक अभ्यास

प्रा. डॉ. अरविंद सोनटक्के

संशोधन मार्गदर्शक,

दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय, भोकर जि. नांदेड

9423139676 (arvindsontakke72@gmail.com)

भारतातील कुठल्याही भाहरात अथवा लहानातील लहान खेड्यात गेल्यास नागशिल्पे दृष्टीस पडणार नाहीत असे गाव मिळणे विरळच. एखादे मंदिर, झाड, तलावाच्या भोजारी किंवा घाटावर एका सपाट शिळेवर वळसेदार भारीर असलेल्या नागाचे शिल्प हमखास असतेच. त्यावर कधी हळद कुंकू तर कधी भोंदूर लावलेले दिसते. तर कांही ठिकाणी 'नागयुगल' एकमेकांना वेटोळे घातलेले शिल्पे पहावास मिळतात. नागांशी संबंधीत असंख्य कथा या देशात अस्तित्वात आहेत. अवैदिक, वैदिक, अदिवासी समाजात वेगवेगळ्या कथांची गुंफण असून अशा कथांतून भारतीय संस्कृती भक्कमपणे उभी आहे. नागांशी संबंधीत असलेले अनेक शिल्पे असून सूर्य व नागाचे अन्यन्य संबंध सर्वश्रुत आहेतच.

उद्देश :- नागशिल्प निर्माती मागिल कल्पनेचा अभ्यास प्रस्तुत भोध निबंधात करण्यात येत आहे.

संशोधन पध्दती :- प्राथमिक आणि दुय्यम साधने प्रस्तुत भोधनिबंधासाठी वापरण्यात आली आहेत.

कीवर्ड्स :- नागशिला, नागशिल्पे, कुळचिन्ह, नागयुगल.

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmaull Vidhya Prasarak Mandal, Dahiphall (Wad.)'s Shyam Gadale
Arts Senior College, Dahiphall.
Held on February 08, 2020

प्राचीन काळापासून भारत निसर्गपुजक देश असल्याने सुर्यपुजेचे उल्लेख ऋग्वेदातही आलेली आहेत. सादृश्याधिशिट कल्पनेच्या जोरावर नाग आणि सुर्याच्या अनेक कथा गुंफण्यात आल्या आहेत. नाग हा सुर्याप्रमाणे गायब होतो, सुर्याप्रमाणेच विद्युल्लता नागाच्या ठाई दिसते, सुर्याची दाहकता व नागाचे विश यांची तुलना, सुर्याचे तेज व नागाचा लखलखीतपणा यातील साम्यस्थळे पाहून नाग आणि सूर्य यांचे एकत्रितकरण पौराणिक कथेतून शिल्पकलेत उतरलेले दिसते. त्यासोबतच नागाचा लिंग सदृश्य आकारही त्यास लैंगिक प्रतिक बहाल करते.

नागपुजेची सुरुवात इजिप्त मध्ये झाली असे मत सी. एफ. ओल्डहॅम यांनी आपल्या *The Sun and The Serpent A Contribution to The History of Serpent Worship* या ग्रंथात मांडले आहे. तर ग्रॅफिटन एलिएट स्मिथ यांनी 'Geographical Distribution of the Practice of Mummification' चा संोधनपर अभ्यास करताना सूर्यपूजा आणि सर्पपूजा यांचा जन्म इजिप्त मध्ये झाला असल्याचे सूचित केले आहे. जगात जिथे जिथे या पूजा केल्या जातात त्या इजिप्शियन प्रभावातून केल्या जातात असेही ते मानतात. *The migrations of early culture* या ग्रंथात स्मिथ यांनी मांडलेल्या मतांना विरोध दर्शवित लायन कॅप यांनी त्यांच्या *Lost continents the Atlantis theme in history science and literature* या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, 'संस्कृतीचे एकच एक केंद्र असते व तिथून ती संस्कृती जगात प्रसरण पावते असे समजणे योग्य नाही. वास्तविक संस्कृतीचे विश जगात अन्यत्र पसरत असतात. म्हणून इजिप्तच्या लोकांना किंवा अन्य कोणत्याही लोकांना असे श्रेय देणे योग्य होणार नाही.' असे त्यांना वाटते.⁽¹⁾

भितीतून नागपूजा

जगातील सर्वच प्राथमिक धर्मांमध्ये व आदिम समाजांमध्ये नागपूजा प्रचलित असल्याचे आढळते. भारतात सर्वत्र नागपूजा प्रचलित आहे. वेदपूर्व काळापासून भारतात नागपूजा प्रचारात असावी. मोहेंजोदडो येथील उत्खननातही नागमूर्ती आढळल्या आहेत. नाग विशारी असल्यामुळे मनुश्याला त्याची फार भीती वाटते. ऋग्वेदात नागाचा उल्लेख 'अहि' या भाषाने केला असून तेथे त्याचे क्रूर, घातकी व भयंकर असे वर्णन केले आहे. नागाची स्तुती करून त्याला वशी करून घेतले, तर त्यापासून भय राहणार नाही, या कल्पनेने यजुर्वेदात (13.6.8) नागस्तुतिपर

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"
Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal, Dahiphal (Wad.)'s Shyam Gadale
Arts Senior College, Dahiphal.
Held on February 08, 2020

मंत्र आढळतात. नागपूजा नागापासून वाटणाऱ्या भयातून सुरू झाली असावी. भातपथ ब्राम्हणात (3.6.2) नागमाता कद्रू हिला पृथ्वीचे प्रतीक समजून पूज्य मानले आहे. सर्पवेद या नावाचा अथर्ववेदाचा एक उपवेद आहे. त्यात सर्पांचे विश उतरविण्यासाठी, त्यांना वश करण्यासाठी अनेक मंत्र सांगितले आहेत. कर्कोटक नागाचे स्मरण करणे हे पापनाक आहे, असे एका प्रसिद्ध भलोकात म्हटले आहे. नागांना संतुष्ट करण्यासाठी सर्पबली, नागबली इ. विधी गृह्यसूत्रा मध्ये सांगितले आहेत. अशा प्रकारे नागांपासून आपले संरक्षण व्हावे, या उद्देशाने प्राचीन काळापासून नागपूजा भारतात प्रचारात आली आहे.⁽²⁾

मराठीत नागशिला म्हणून संबोधन केल्या जाणाऱ्या या शिळा सारा भारत नागपूजक होता हे सिद्ध करतात. नागाला विशारी 'दंश' दिल्याने मानवजातीला त्याची प्रारंभी पासूनच भिती होती. त्याचे हे 'भास्त्र' किती घातक आहे. याची प्रचिती सातत्याने मानवाने घेतलेली असल्याने तो या नागांपासून दूर रहात असे. भितीतूनच आकर्षणाचा जन्म झाला. या सर्पयोनीची भिती इतकी जबरदस्त होती की, त्यातून तो नागपूजेकडे वळला. नागाचे जमीन आणि पाण्यात ही वास्तव्य, कात टाकून द्विजत्व प्राप्त करून घेणे, त्याच्या द्विजिह्वा, हस्तपादपंख विरहीत भारीर, आ चर्यकारक संभोग, अप्रतिम नागफणा, त्याचा फुत्कार, भेदक नजर या सर्वांमुळे नाग मानवजातीत कुतुहाल आणि आदराचा विशय बनला व त्यातूनच नागवेगळ्या समजुती प्रचलित होऊन नागपूजा अस्तीत्वात आली असावी.⁽³⁾

नागनगरे

भारताचं अतिशय प्राचीन नगर जे वायव्य सीमेवर ऐन भारताच्या प्रवेशा द्वारावर वसलेलं नगर म्हणजे तक्षशिला होय. जगातील विद्याभ्यासाचं प्राचीनतम केंद्र, भारतीय लोकपरंपरे नुसार ही नागराजा तक्षकाची नगरी. उत्तर प्रदेशातील 'अहिच्छत्र' नगरी ही परंपरेत नागांशी जोडल्या जाते. तिचे नावच (अहि म्हणजे नाग) तिचा नागांशी संबंध सांगत आहे. मध्यप्रदेशात ग्वाल्हेर जवळ हे भाहर होते. प्राचीन पद्मावती नगरी ही

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"
Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal, Dahiphal (Wad.)'s Shyam Gadale
Arts Senior College, Dahiphal.
Held on February 08, 2020

पुराणप्रसिद्ध नगर. पुराणात येथील नागवंशी राजांची विस्तृत वर्णने आहेत. येथील नागसेन नामक राजाचा उल्लेख सम्राट हर्षवर्धनाचा राजकवी बाणभट्ट याने आपल्या हर्षचरित्रात केला आहे. नागद, नागपूर, नागापूर, नागग्राम, नागठाण, नागहल्ली, नागूर, नागझरी अशी नाग नामक गावे भारतात सर्व प्रांतात आहेत. हल्लीचे पद्म पवाया जे ग्वाल्हेरजवळ आहे. पुर्वी पद्मावती या नावाने प्रसिद्ध होते. येथे वृशनाग, भीमनाग, स्कंदनाग, वसूनाग, व्याग्रनाग आदी राजांची नाणी सापडली आहेत.(4)

नागवंश

नागवंशाच्या उत्पत्तीच्या अनेक कथातील ही एक कथा आहे की, कश्यप ऋशीला कद्रू नावाची एक पत्नी होती. त्या कद्रूच्या पोटी जी संतती झाली ती नाग या नावाने प्रसिद्ध झाली. हीच कथा अनेक पुराणांत थोड्याफार फरकाने आली आहे. वासुकी हा नाग राजा होता त्याची राजधानी भोगावती नगरी होती. या वासुकीनंतर भांख, फुलिका, महांख, कंबाला, अवतारा, धृतराष्ट्र, भांखपूर्ण व देवदत्त या नावाचे महान नागराजे होऊन गेले. या नागांना विविध पुराणानुसार एक, पाच किंवा सात पासून हजारपर्यंत फणा असल्याचा उल्लेख मिळतो. अनंत हा सहस्रत्रफणा असलेला नाग होता. त्यावर विश्णू झोपलेला आहे असे मानतात. नंदीवर भांकर प्रसन्न झाल्यावर नंदीचा सन्मान करण्यासाठी आलेल्या सर्प किंवा नाग मंडळीची यादी वराहपुराणात दिली आहे. त्या यादीत वासुकी, अनंत, महाभाग, सर्पराज, अमृताशी, भृंग, अरिजया, प्रज्ञावंत, केवाल, अश्वतर, धनंजय आणि कर्काटक यांच्या नावाचा समावेश आहे. या नागांना वर्ण, रंग व चिन्हेही होती. ती पुराणानुसार अशी होती.(5)

नाव	वर्ण	रंग	चिन्ह
अनंत	ब्राम्हण	भुक्ल	पद्म
वासुकी	क्षत्रिय	आसम	खपर

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmaull Vidhya Prasarak Mandal, Dahiphal (Wad.)'s Shyam Gadale
Arts Senior College, Dahiphal.
Held on February 08, 2020

तक्षक	वै श्य	पीत	स्वस्तिक
कर्कोटक	भुद्र	कृष्ण	कमळ

महाराष्ट्रातील कांही वंशाची नावे 'भोश' अशी आहेत. प्रख्यात शिंदे घराणे हे ही नागपूजकच होते. कर्नाटक, महाराष्ट्रात अनेक शिंदे घराणी आहेत. राष्ट्रकुट नृपती गोविंद तृतीय याच्या नेसरी ताम्रपटात त्याचा सामंत नागहस्ती याचा उल्लेख येतो. कर्नाटक राज्यातील चंद्रवल्ली, बागलकोट, भैरणमट्टी, हरिहर, मात्रहल्ली येथील शिलालेखात नागवंशी राजांचे अनेक उल्लेख येतात. पुणे जिल्हातील जुन्नर येथेही नागवंशीय शिंद्यांची एक भाखा राज्य करीत होती.⁽⁶⁾ पैठणचे सातवाहन हे नागवंशीयच राजे होते. महाराणी नागनिका ही नाग कन्याच.

नागप्रतिके

भारतीय कलेने भावना प्रकटीकरणासाठी प्रतिकांना जन्म दिला. जसे नाग हे क यप आणि कद्रू यांचे पुत्र असल्याचे पुराणात उल्लेख आहेत. पौराणिक नाग लोकांमधील अनंत, वासुकी, भोश हे नाग मानवानुकून होते. तर तक्षक, कार्कोटक, कालीया हे मानववैरी होते. नाग हा वारूळात रहातो आणि वारूळ हे भूदेवतेचे प्रतीक मानले आहे. त्यामुळे भूमीच्या सृजन भाक्तीशी त्याचा संबंध जोडला गेला.⁽⁷⁾ शिव व विष्णू या दोघांचाही नागाशी संबंध आहे. नागफणी धारण करणारी कालीका देवी आहे. त्याच प्रमाणे गणेशाच्या पोटवरही नागबंध आवळलेला असतो. कंसाच्या कैदेतून बाहेर पडल्या नंतर पावसापासून रक्षण करण्यासाठी वासुकी नागाने कृष्णावर फणाछत्र धरले होते. बुध्दांच्या जन्मानंतर नंद व उपनंद या नागांनी स्नान घातले होते. तर ज्ञान प्राप्ती नंतर मुचलिंग नागाने त्यांच्यावर आपल संरक्षक असे फणाछत्र धरले होते. जैन तिर्थंकर पा र्वनाथ यांचे नाग हेच अभिज्ञान चिन्ह आहे. कामठा किंवा मेघमाली हा पूर्व जन्मीचा पा र्वनाथाचा भाऊ जो वैरी बनला होता. त्याच्या हल्यापासून

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmaull Vidhya Prasarak Mandal, Dahiphal (Wad.)'s Shyam Gadale
Arts Senior College, Dahiphal.

Held on February 08, 2020

यक्ष धरणेंद्र हा आपल्या सातफण्यांचे छत्र पा र्वनाथच्या डोक्यावर धरले असल्याचे शिल्प वेरूळ लेणीत आहे.⁽⁸⁾ श्रावणबेळगोळ येथील गोमटे वराच्या प्रचंड मूर्तीभोवती अनेक वारूळे निर्मिली असून त्यातून नाग हे बाहेर येत आहेत असे शिल्पात दाखविले आहे.⁽⁹⁾ नाग हे योगाचे ही प्रतिक मानले जाते. त्यामुळे शिवाचे योगीराजत्व दाखविण्यासाठी नाग शिवाजवळ सातत्याने दाखविला जातो.

आयुधरूपातील नागप्रतिक

बहुतांश देवतेसोबत नाग हे चिन्ह आयुध म्हणून दाखविण्यात येत असले तरी प्रत्यक्षात शिवासोबत सर्प हे लांछण कायमस्वरूपी जोडले गेलेले आहे. प्रतिमालाक्षणिक विवरण पहात असतांना विश्णुधर्मोत्तरपुराण, मत्स्यपुराण, मानसार, मयमत, कामिकागम, अंशुमदभेदागम, देवतामूर्तीप्रकरण आदि शिल्प शास्त्रीय ग्रंथात शिवाच्या आयुधात कृष्णमृग, खड्ग, खेटक, वज्र, परशु, त्रिशूल, खट्वांग, डमरू, पाश, हस्तिचर्म, दण्ड, कपाल, अक्षमाला, धनुश (पिनाक), भांख, चक्र, गदा आणि सर्प किंवा नाग सांगितले आहेत.⁽¹⁰⁾

नाग आणि लैंगिक कामप्रतिक

नाग किंवा साप यांना लैंगिक भावनेचे प्रतीक मानण्यात येते. ज्यावेळी एखादा साप खांबाला वेढा देऊन बसतो तेंव्हा तो खांब प्रेरीत झालेले 'लिंग' वाटतो. ⁽¹¹⁾ साप हे पुरुशवाचक भाब्द म्हणून वापरला जातो. या सरपटणाऱ्या प्राण्यात लिंगाची रचना असल्यामुळे ते वासनाधिशाचे प्रतीक आहे. त्यासाठी त्याला वैशयिक मन, संभोगेच्छा आणि संभोगेच्छा कमी होणे इत्यादीचे प्रतिनिधित्व सरपटणारे प्राणी करतात, ज्यावेळी स्त्री व पुरुश उत्तम परिस्थितीत व तंदुरुस्त भारीराने एकमेकांकडे आकर्षित होतात. त्यावेळी त्यातील लिंगाची किंवा योनीची स्थिती एखाद्या वळवळणाऱ्या प्राण्यासारखी होते. ⁽¹²⁾ ग्रीक कथेत अँडम व इव्हा जवळ साप हे प्रतीक यामुळेच दाखवण्यात येते.

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal, Dahiphal (Wad.)'s Shyam Gadale

Arts Senior College, Dahiphal.

Held on February 08, 2020

वारुळ हे भूमीचे – भूमीच्या सर्जनेंद्रियाचे प्रतीक आहे, नर नाग हे पुरुश तत्वाचे प्रतीक आहे. त्याची उपासना प्राधान्याने संतानदाता देव म्हणून होते. दक्षिणेत अनेक जमातीत वधूने व विवाहीत स्त्रियांनी नागपूजा करण्याची चाल आहे. काही ठिकाणी विवाहीत स्त्रिया वारुळाची पूजा करतात. संतानप्राप्तीची अपेक्षा करणाऱ्या स्त्रिया नागाच्या अथवा नागयुगलाच्या मूर्तीची पूजा करतात आणि नवसफेडीसाठी नागमूर्ती (नागश्िळा) तयार करून मंदिराच्या आवारात अथवा झाडांच्या पायथ्याशी प्रतिश्ठित करतात.

नागाचे संतानदायी सामर्थ्य भारतीय जनमानसातील अनेक धारणांतून व्यक्त होत असते. दक्षिणेतील सर्व प्रमुख क्षेत्रपाळ देव आपले नागरूपत्व सांभाळून आहेत. ⁽¹³⁾

ग्रामिण भागातून आजही अशी दृढ समजूत आहे की, एखाद्या गर्भवती स्त्रीने साप (नाग) पाहिला असता, त्याचे तत्क्षणी डोळे जातात आणि ती स्त्री प्रसूत झाल्यावर तिच्या न्हाणीघराचा गंध अनुभवल्यावर तो नाग पुन्हा डोळस होतो. ती गरोदर असतांना त्या स्त्रीचा आणि पुरुशाचा संबंध येऊ नये किंवा समागम घडू नये. असा निशेध त्यात अभिप्रेत असावा. सर्व पुरुश नागाचे प्रतिनिधी आहेत आणि नाग हे पुरुशतत्वाचे प्रतीक आहे. म्हणूनच वारुळाची पूजा भूमीच्या सर्जनेंद्रियाचे प्रतीक म्हणून केली जाते. ⁽¹⁴⁾

वारुळ यास पृथ्वीची योनी म्हणतात. ती योनिरूपिनी भूदेवी आहे. वारुळ ते योनीमूर्ती हा क्रमविकास आहे. योनीप्रतीक म्हणून नैसर्गिक वारुळाची उपासना अतिप्राचीन काळापासून आजपर्यंत दक्षिण भारतात तरी अखंड प्रचलित आहे. वारुळ हे फारच नाजूक असल्यामुळे वारुळ सदृ य घडीव भीला मूर्तीचे प्रचलन क्वचित कोठे झाल्याचा पुरावा उपलब्ध आहे. वारुळाच्या भीलारूप प्रतिकृतीनंतर नाभीपर्यंतच्या योनीमूर्ती घडविल्या जाऊ लागल्या. तसेच प्रसवा बरोबरच पोशणाचाही मातृत्वाशी संबंध असल्यामुळे योनीप्रमाणेच स्तनांना उठावदेणाऱ्या स्कंधापर्यंतच्या मूर्तीची निर्मिती होत गेली. भूदेवीच्या सर्जक आणि पोशीक इंद्रियांच्या मूर्तीचा हा,

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal, Dahiphah (Wad.)'s Shyam Gadale
Arts Senior College, Dahiphah.

Held on February 08, 2020

वारुळ ते योनी-स्तन-युक्त मूर्तीपर्यंतचा क्रमविकास पुराव्यांनी श्री रा.चि. ढेरे (15) यांनी सिध्द केला आहे.

कामशास्त्रीय ग्रंथात कल्याणमल्ल, कोक्कोक, दीक्षित भामराज, श्रीप्रौढदेवराज, मथुराप्रसाद दिक्षीत यांनी नायिकेच्या मानसप्रकृतीचा ही उल्लेख केलेला आहे. देवसत्त्वा, गन्धर्वसत्त्वा, यक्षसत्त्वा, मनुश्यसत्त्वा, पि ाच्यसत्त्वा, नागसत्त्वा, काकसत्त्वा, वानरसत्त्वा आणि खरसत्त्वा असे प्रकार मानण्यात आलेले आहेत. सत्व या भाब्दाचा अर्थ भील असा होतो. अर्थात नायिकेच्या चारित्र्य किंवा वागणुकीवरून हे सत्त्वाचे प्रकार दिलेले आहेत. त्यानुसार जी नेहमी एखादी घटना किंवा काम विसरते, विसराळू स्वभावाची जी नेहमी व्याकूळ (घाबरलेली) असते, सापाप्रमाणे दीर्घ भवास घेणारी, नेहमी निद्राधिन राहणारी, नेहमी जांभळी देणारी ती 'नागसत्त्वा' जाणावी, असे म्हंटले आहे. (16)

वरील विवेचनावरून सारां ारुपाने असे म्हणता येईल की,

1. जगातील सर्वच प्राचीन मानवी सभ्यतेत नागा विशयी भिती आणि त्यातून आदरभाव प्रकटीकरण झालेले आहे.
2. नागाचे सादृश्याधिश्टीत कल्पनेच्या जोरावर सूर्यासोबत संबंध जोडून कथा निर्मिती केल्या गेली.
3. नाग हे अत्यंत जहाल विश बाळगून असल्यामुळे आमचाही वंश नागासम आहे. हे दाखविण्यासाठी कुळवंशी प्रतिकाच्या रुपाने नाग हे 'कुळचिन्ह' म्हणून ज्या जमातींनी किंवा राजवंशांनी स्विकारले त्यास नागलोक या नावाने ओळखण्यात येते.
4. नागाची भारीरचना ही पुरुश लिंगाप्रमाणे असल्यामुळे आणि वारुळ स्त्री लिंग अथवा भूमिचे/ सृजनाचे प्रतिक म्हणून स्विकारले गेले असावे.
5. दक्षिणेतील अनेक क्षेत्रपाल देवता आपले नागरुप टिकवून आहेत.

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmauli Vidhya Prasarak Mandal, Dahiphal (Wad.)'s Shyam Gadale
Arts Senior College, Dahiphal.
Held on February 08, 2020

6. नागाच्या या मानव जातीवर पडलेल्या प्रभावामुळेच आजही भारतातल्या प्रत्येक गावात नागशिला पहावयास मिळतात.
7. नागाच्या भितीपोटीच त्यास देवत्व बहाल करून नागशिला तयार करण्यात आले.

संदर्भ :-

1. डॉ. नानासाहेब सुर्यवंशी, सम्पा., अक्षरवाङ्मय, डॉ. अरुण प्रभुणे, त्रैमासिक, वर्ष पहिले, अंक पहिला, जून ते ऑगस्ट, 2010, पृ. 05,06
2. तर्कतीर्थ श्री लक्ष्मणशास्त्री जोशी, प्र. सम्पा., मराठी विश्वकोष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1979, पृ.410
3. डॉ. नानासाहेब सुर्यवंशी, पुर्वोक्त.
4. सागर औरंगाबादी, नागमंडल, झूम, दै. लोकमत, दि. 11 ऑगस्ट 1994, पृ. 1,3
5. श्री प्र. र. अहिरराव, श्री ह. अ. भावे, भारतीय शिल्पातील प्राणी, वरदा प्रकाशन, पुणे, 2005, पृ. 82,83
6. सागर औरंगाबादी, पुर्वोक्त.
7. पं. महादेवशास्त्री जोशी, भारताची मूर्तीकला, अनमोल प्रकाशन, पुणे, 2004, पृ. 77,78
8. टिपरे राधिका, वेरुळ लेण्यातील शिल्प वैभव, मेहता पब्लिशिंग हाउस, पुणे, 2006, पृ. 216
9. कित्ता. पृ. 79
10. डॉ. रुमी गुप्ता, देवी देवताओं के अस्त्र भास्त्र, स्वाति पब्लिकेशन, दिल्ली, 2003, पृ. 76 ते 79
11. Wall, O.A., Sex and Sex worship in the world, inter-India publications Delhi, 1979, p.534
12. Cutner H., Short History of Sex and Sex Worship, London, 1953 p.171,176
13. ढेरे, रा.चि., लज्जा गौरी, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 2004.पृ. 150-151

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-40

"First National Conference and Seminar on Temple and Iconography"

Organized by Shri Wadmaull Vidhya Prasarak Mandal, Dahiphal (Wad.)'s Shyam Gadale
Arts Senior College, Dahiphal.
Held on February 08, 2020

14. दे पांडे, सु.र., भारतीय कामशिल्प, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे, 1986 पृ. 46
15. डेरे, रा.चि लज्जा गौरी, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 2004. पृ. 56
16. डॉ. चौहान दलविर सिंह, संपा; रतिकल्लोलीनी (59), चौ.सं.सी. ऑफिस, वाराणसी 2004, पृ. 26

(email - Our Heritage)

<https://archives.ourheritagejournal.com/index.php/oh/issue/view/>